

Болгарські колоністи південної Бессарабії у практиці внутрішнього управління Російської імперії першої половини XIX ст.

О. І. Ганчев

*Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова
Alexander_Ganchev@yahoo.com*

Ключові слова: болгари переселенці, законодавча база, політико-адміністративний простір, сільська община, сім'я.

У статті розглядаються політико-адміністративні заходи Російської імперії щодо вирішення проблеми заселення мало залюдненого простору причорноморських степів православними мігрантами з Балканського півострова, передусім болгарами.

У дослідженні аналізуються статті "Статута про колонії іноземців в імперії", які відображають зміст державних указів й маніфестів, а також змін та доповнень до них, які видавалися та вносилися в період з середини XVIII до середини XIX ст. Його укладання було спричинене потребами практики державного управління, регуляції складних процесів у кількісно та якісно неоднорідній масі населення, що мало статус іноземних колоністів.

"Статут" відобразив прагнення Російської імперії створити умови для господарського освоєння величезних обширів південних степів та зростання рентабельності сільського господарства у цьому регіоні. Він, з одного боку, врахував певні елементи традиційної болгарської культури, з іншого ж – він був інструментом імплементації соціальних традицій болгарських переселенців до політико-адміністративного простору імперії.

Bulgarian back-settlers landing the southern Bessarabia under the authority of the Russian Empire during the first half of the XIX century

Olexander Ganchev

Odessa National A.S. Popov Academy of Telecommunication

Key words: Bulgarian back-settlers, legislative framework, politico-administrative zone, rural community, family.

In the following article political and administrative arrangements are discussed with reference to solving a problem of settlement in the scarcely populated Black Sea steppes by orthodox immigrants, mostly the Bulgarians. To attract immigrants they were promised rights, privileges and benefits which were absent at the place of previous residence. Most rural areas of the empire hadn't used any of those benefits. As a result, new models of relations between the population and the government were practiced on increasingly populated territories by different ethnic groups. Bessarabia as a new province became an element of new spatial organisation.

Using legislative and executive machinery Tsar's Government tried to keep fundamental tenets of the feudal system in Romanov's monarchy. Such policy was connected with the attempt to preserve the Bulgarian commune and with the integration of strong esprit de corps for the local state administration and the community including general police and fiscal functions.

The article « Charter as for colonies of foreigners in the empire» is analysed in the research, which reflects the content of national ordinances and manifestos with their changes and supplements issued from the middle of XVIII till the middle of XX century. The reason for the Charter was necessity to practice state administration, to manage complicated processes among different segments of the population who had the foreign colonists' status.

The Charter reflected the aim of the Russian Empire to enable agricultural development at a great number of the southern steppes and increase the farming profitability in the given area. On one hand, the Charter took into account definite elements of traditional Bulgarian culture. On the other hand, it was an instrument of implementation of the Bulgarian back-settlers' social traditions to politico-administrative zones of the empire.

Переселення болгар до Південної Бессарабії на зламі XVIII–XIX ст. мало поодинокий та стихійний характер. Уряд Російської імперії, спромігшись відвоювати від Османів причорноморські степи і Крим, зіткнувся зі складною проблемою заселення цього мало залюдненого простору, причому таким населенням, що виявляло б усі ознаки лояльності до православної монархії Романових. Тому й інтерес царської влади до православних мігрантів з Балканського півострова, передусім – болгар, був особливим. Звідси виходило її прагнення впорядкувати переселенський рух, узгодити його організаційні форми з цілями зовнішньої політики, відтак – і спрямувати його в русло відповідності тим договорам, які уклалися між Російською та Османською імперіями за посередництва чільних європейських держав.

Метою дослідження є аналіз політико-адміністративних заходів Російської імперії щодо вирішення проблеми заселення мало залюдненого простору причорноморських степів православними мігрантами з Балканського півострова та формування нової моделі взаємин між населенням і державою на основі законодавчо-адміністративного регулювання.

З середини XVIII ст. соціально-економічна система монархії Романових перебувала у кризовому стані. Кріпосне право, як основа феодально-станової організації імперії, входило в протиріччя з потребами економічного розвитку та соціальної модернізації. Крім того, воно суттєво гальмувало процес заселення того великого масиву територій, що стрімко завойовувалися нею в останній третині XVIII ст. Внаслідок руйнації місцевих соціально-політичних укладів і великомасштабного переміщення місцевого населення, щойно завойовані землі не могли одразу дати російському урядові економічного та політичного зиску, натомість створювали для нього складні проблеми. Не володіючи належними людськими та матеріальними ресурсами, царський уряд не міг запровадити на цих землях таку ж систему політико-адміністративного управління, яка існувала у внутрішніх районах імперії, що мали устійнену станову організацію і кріпосну залежність більшості сільського населення.

На степовому просторі, котрий неможливо було одразу охопити систематичною дією адміністрації, зберігалися умови, сприятливі для переховування втікачів від кріпацької неволі та різноманітних маргіналів. Важка бюрократична хода цивільно-адміністративних механізмів Російської імперії не встигала за швидким приростом її територій внаслідок систематичних воєнних дій. Одним з основних шляхів вирішення цієї пробле-

ми було заселення степового краю вихідцями із закордону, до яких ставилися лише дві основні вимоги: щоб вони були законслухняними (“хорошого поведіння”) і корисними, тобто мали навички землеробства і ремесла.

Аби привабити емігрантів, їм обіцяли права, привілеї та вигоди, яких вони не мали в місцях свого попереднього проживання і якими не користувалася сільська більшість внутрішніх районів імперії. Тобто в південних степах, стрімко наповнюваних різноетнічною людністю, випрацьовувалися нові моделі взаємин між населенням і державою.

Втім вони все ж були прилаштовані до основоположних засад станово-феодального ладу монархії Романових. Звідси походило й намагання царського уряду законсервувати общину і в тих сільських спільнотах, в яких вона ще існувала, хоч і зазнала певного розкладу, і спонукати до неї тих, хто вже давно втратив досвід общинного співжиття [1, с.65–94]. З цим пов'язана й імплементація практик кругової поруки общини до місцевого державного управління, включно з наданням общині поліційних та фіскальних функцій, так само як і контролю за землекористуванням, що призводив до обмеження ринкового обігу землі. Ці адміністративні спонуки й позначилися на організаційних формах тієї категорії населення південних володінь Російської імперії, яка отримала статус іноземних колоністів. Утім практики консервації общини державою були добре знайомі болгарам на власному соціальному досвіді, акумульованому на їхній батьківщині. Адже османська імперія, дбаючи про зниження видатків на місцеве управління і збільшення асигнувань армії, вдавалася до таких саме дій [2, с.24]. Відтак, в силу цих соціальних особливостей, болгарам менш болісно переживали адаптацію до адміністративного простору Російської імперії, ніж німці та швейцарці, котрі нарівно з ними користувалися правами іноземних колоністів¹.

З огляду на ці та інші особливості, у Петербурзі до балканських мігрантів ставилися з особливою увагою. Для них намагалися створити максимально сприятливі умови, аби мати в їхній особі надійних прибічників свого владарювання на щойно здобутих землях, так само як і агентів впливу на їхніх співвітчизників, котрі лишалися в османських володіннях. Це було одним з важ-

1 [3, с.293] Хоча тут причина не в тому, що, як переконана ця дослідниця, німці та швейцарці більше звикли займатися ремеслом, ніж землеробством і садівництвом, а саме в накиданні їм общинної організації, яка на їхній батьківщині була знівельована процесами аграрної революції XVIII ст. [5, с.18].

ливих інструментів боротьби Росії за контроль над Північно-Західним Причорномор'ям [3, с.112; 4, с.115]. Як помітили молдавські дослідники В. Кушко і В. Такі, російська експансія в цьому регіоні "не зводилася до привласнення якоїсь території як простого об'єкту в просторі. Анексія Бессарабії набувала сенсу лише як частина більш загального процесу: нова провінція становила елемент нової організації простору" [4, с.115]. То ж балканським мігрантам, передусім болгарам, відводилася важлива роль у цьому процесі.

У Південній Бессарабії в жорсткому антагонізмі перетнулися стратегічні інтереси Османської та Російської імперій. Цей регіон мав надзвичайно вигідне географічне розташування. Ріка Дністер, що обрамляла його на сході, мала через Дністровський лиман прямий вихід до Чорного моря. По Дунаю проходив судноплавний шлях від Центральної Європи до Чорного моря, а тому будівництво фортець і портів у його гирлі давало можливість контролю цієї важливої комунікації. До вигідних торговельних перспектив додавалися й нерозорані родючі чорноземи, які складали потенційне джерело сільськогосподарської продукції, виробленої в безпосередній близькості від портів.

Однак для стабільного володіння Південною Бессарабією російському урядові були потрібні мешканці, які були б зацікавлені в збереженні його влади в цьому регіоні. З цим міркуванням була пов'язана методично витримана вимога Петербургу повного виселення ногайців з Буджака і заселення його православними вихідцями з Османської імперії [4, с.164]. Це було прописано в статті 7 Бухарестського мирного договору, яка передбачала для християнських підданців Османів можливість вільно розпродавати своє майно і без жодних обмежень з боку турецької адміністрації перетинати кордон для оселення на підросійських землях [6, с.319].

Чисельність болгар, які мігрували до Південної Бессарабії ще під час війни 1806–1812 рр., була значною. В окремих джерелах зафіксовано "до 4 000 сімейств.., які здебільшого селилися в будинках, залишених татарами" [7, с.226]. На той час Буджак був ще порівняно слабо залюднений. Загальна кількість населення краю становила 7 893 сім'ї або 39,5 тис. осіб, з яких 11 тис. були позначені як "задунайські переселенці", передусім болгары [8, с.26].

Російський уряд удавався до систематичних заходів для того, щоб привабити до оселення в регіоні якомога більшу кількість балканських християн. Це відображено у законодавчо-нормативних актах, підписаних російськими монар-

хами. Так, указ імператора Олександра I від 20 лютого 1804 р. підтвердив привілеї, дані його попередниками іноземним колоністам, у тому числі й певній частині болгарських емігрантів. Кожна колоністська сім'я, згідно з ним, отримувала в наділ 60 десятин² землі в довічно-спадкове користування без права продажу. Переселенців звільняли від податків та повинностей; їхні обов'язки полягали, передусім, у розвитку сільського господарства в південних районах Російської імперії [9, с.58-59].

Однак облаштування колоній "задунайських" мігрантів проходило важко. У 1812 р., через ускладнення міжнародної ситуації та початок війни з Францією, уряд почав втрачати контроль над ситуацією, в якій вони опинилися. Доходило до того, що місцева адміністрація готувала проекти виселення болгар з Бессарабії на більш контрольовану територію Херсонської губернії. Однак вони протидіяли цьому і навмисно селилися поблизу кордону, аби, в разі дальшого погіршення свого стану, мати можливість повернутися на батьківщину [4, с.164]. Переселенці потерпали від сваволі місцевих чиновників, зловживань відкупщиків, які прибрали до своїх рук казенні доходи в Бессарабії, а також зазнали покріпачення, до якого вдавалися місцеві чиновники. Далеко не всі балканські вихідці автоматично отримували обіцяні їм права іноземних колоністів, тому деякі з них заявляли царським урядовцям, що "підуть шукати собі іншого государя" [3, с.113; 10, с.85-92]. Причому це говорилося на тлі того, що серед балканських християн почали ширитися сподівання на наполеонівську Францію [4, с.110-111; 11, с.552-553].

Тож російському урядові довелося докласти чимало зусиль для того, щоб остаточно не втратити репутацію єдиного заступника єдиновірних народів Балкан, які "потерпали від турецького ярма" (так мовилось у тогочасних документах). В результаті тривалої підготовчої роботи були впроваджені юридичні норми та практичні засади, закріплені імператорським указом від 29 грудня 1819 р. Він поширив на всіх "задунайців" ті "права і переваги", які попередні імператорські укази надали іноземним колоністам. Відтепер балканські вихідці отримували в наділ 60 дес. казенної землі, мали право купляти ділянки поміщиків і володіти ними як своєю власністю, будувати на них мануфактури, торгувати, вступаючи задля цього в купецькі гільдії чи ремісничі цехи, переходити до інших суспільних станів. Вони також звільнялися від воїнської повинності та цивільної служби, як і казенних податків строком від 3 до 7 років,

² 1 десятині відповідає 1,925 га.

залежно від часу перебування на підросійській території. Той же указ звільнив переселенців від кріпацької залежності, до якої декотрі з них потрапили, і регулював решту відносин колоністів з поміщиками. Прикметно, що разом з болгарами колоністські права отримали й деякі українці та росіяни на підставі їхнього “давнього оселення” в краї та проживання в болгарських селищах (“совместно с болгарами”) [3, с.113-114].

Нормативно-правова база щодо болгарських колоній на півдні Бессарабії вдосконалювалася впродовж другої третини XIX ст. і отримала завершеного вигляду щодо даного періоду в “Статуті про колонії іноземців в імперії” [12]. Цей документ відображає зміст державних указів й маніфестів, а також змін та доповнень до них, які видавалися та вносилися в період з середини XVIII до середини XIX ст. Його укладання було спричинене потребами практики державного управління, регуляції складних процесів у кількісно та якісно неоднорідній масі населення, що мало статус іноземних колоністів. Тож цей “Статут” містить концентровану інформацію, що є важливим джерелом для аналізу впливів нормативно-адміністративних практик Російської імперії на процеси адаптації болгар-переселенців до умов Південної Бессарабії в першій половині XIX ст.

У першій частині “Статуту” розглядалися права та привілеї колоністів. Їм надавалася повна свобода віросповідання (ст. 120) з можливістю будувати храми й утримувати певне число священнослужителів (ст. 121). Колоністам гарантували громадянські права (ст. 124), право вільно розпоряджатися своїм майном (ст. 125) і можливість переселення до іншої держави (ст. 126).

Привілеї колоністів полягали, передусім, у тому, що, оселившись у Бессарабії, кожна сім'я отримувала 60 десятин землі (ст. 155) й звільнялася від податків на 7 років (ст. 187, 188). По закінченню того терміну, сільське товариство зобов'язували платити податки, незалежно від демографічних змін, які могли в ньому статися (ст. 244, 266).

Земля надавалася колоністам у довічно-спадкове володіння без права куплі-продажу (ст. 159, 160). Втім, вони мали право купляти ділянки землі в представників інших станів (ст. 166). Придбана земля перетворювалася на їхню приватну власність (ст. 167). Ця поправка в подальшому призвела до значної майнової диференціації в середовищі колоністів.

Кожного колоніста, який оселявся в Російській імперії, а також його нащадків, звільняли від служби в армії та інших видів військової повинності (ст. 190).

Розголос про права, свободи та привілеї, надані болгарам від Російської імперії, спричинився до масової еміграції з території Північно-Східної та Східної Болгарії в Бессарабію. Тут колоністи отримували стабільний захист з боку потужної імперії, що стрімко набирала силу, і гарні умови для свого господарсько-економічного розвитку.

Втім, були й певні обмеження. Згідно зі “Статутом”, болгарам забороняли будувати монастирі (ст. 121), оскільки це суперечило цілям, які монархія Романових покладала щодо економічної рентабельності своїх степових окраїн. Адже створення православного монастиря передбачало виведення певних земельних площ з системи державного оподаткування і збільшення казенних видатків на його утримання. Практика державного утримання (повного чи часткового) православних церков та монастирів була устійнена за правління Катерини II, коли здійснено секуляризацію церковних земель і встановлено оклади для духовенства, виплачувані з державної скарбниці [13, с.191–203].

“Статут” визначив і адміністративну структуру колоній. Основним органом самоуправління колоністів були збори голів сімей – сільський сход (ст. 19). В колоніях цей орган здійснював функції виконавчої влади, вирішуючи більшу частину питань, що стосувалися життя села. Окрім цього, до повноважень сільського сходу почасти належали й судові функції (ст. 42).

Для здійснення постійного контролю операцій з куплі-продажу рухомого і нерухомого майна, так само як і суперечок, які з того часто виникали, “Статут” заборонив самостійне укладання письмових зобов'язань, натомість передбачив офіційні дозволи “сільського керівництва”.

Сход обирав “сільське керівництво” (“сельское руководство”) або “сільський приказ”, яке складалося з старости, двох його помічників (ст. 16) й одного секретаря (ст. 17). Кожні десять дворів обирали одного представника – десяцького, який забезпечував зв'язок між господарями домоволодінь і приказом (ст. 16).

Одне з чільних завдань “сільського керівництва” полягало в систематичному контролі господарсько-економічного стану і розвитку домогосподарств. Воно було зобов'язане стимулювати, підтримувати й спостерігати за своєчасним виконанням господарями всього циклу сільськогосподарських робіт (ст. 310–323).

Сільський приказ виступав і в якості адміністративно-фіскального органу, який чинив збір податків (ст. 300) і посвідчував всілякі цивільні договори (ст. 183). На нього покладалася й контроль відповідності поведінки мешканців колонії

моральним нормам (ст. 391), а також відносин, пов'язаних з спадщиною (ст. 171) і опікунством (ст. 150), нагляд за тим, щоб та чи інша сім'я не потерпала від голоду (ст. 304. 305).

З наведеного вище простежується те, що адміністративна структура колоній, регламентована "Статутом", в загальних рисах узгоджувалася з традиціями самоуправління, притаманними болгарській сільській общині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [14, 15, 16, 17]. Елементи модифікації пов'язані з розмірами колоній, які передбачали вибір одного представника від десяти домогосподарств для полегшення зв'язку між їхніми хазяями й сільським керівництвом. Потужний і розгалужений бюрократичний апарат, який проваджував інтереси імперії, потребував постійного контролю діяльності кожного господаря-колоніста, як виробника і платника податків.

Для запобігання голоду, як наслідку поганих врожаїв, "Статут" передбачав створення натурального страхового фонду – спеціальних комор (ст. 302). Щороку після жнив господарі вносили до цієї комори певну кількість пшениці та жита (ст. 303). В разі потреби, сім'я завжди могла отримати з нього зерно, як для харчування, так і для сівби (ст. 304). Закладені цим законодавчим актом окремі традиції зберігалися в болгарських селах аж до середини XX ст.

У "Статуті" також відображена спроба законодавчого регулювання внутрішньосімейних відносин колоністів. Подавалися настанови про дотримання норм моралі в сім'ї (ст. 391), гостинність і дружнє ставлення до сусідів (ст. 399). Частково визначався статевіковий розподіл праці в сім'ї (ст. 320, 327, 328). Регулювалися й відносини, пов'язані з розлученням і укладанням другого шлюбу, яке дозволялося в разі відсутності чоловіка або дружини більше п'яти років і відсутності відомостей про їхнє перебування (ст. 146). Офіційно дозволялося кільком братам або іншим родичам жити разом в одному будинку (ст. 172). Цей пункт "Статуту" пов'язаний з тим, що саме в болгарських колоніях у першій половині XIX ст. існувала велика кількість братських нерозділених сімей [18], тоді як у східнослов'янського населення Російської імперії подібної форми сімейної організації вже не існувало [19, арк.201-204].

Частина "Статуту", відведена на регулювання спадково-майнових відносин, законодавчо закріпила в болгарських колоніях принципи мінорату (ст. 170), притаманні болгарській сім'ї у першій

половині XIX ст.. У "Статуті" не передбачалося успадкування нерухомого майна доньками господаря. Вони мали право лише на частину батьківського рухомого майна (ст. 178). Уповні регламентувалися відносини, пов'язані з опікунством і контролем майна сиріт (ст. 149–155). На загал, ця регуляція була спрямована на запобігання дроблення земельного наділу – тенденції, яка негативно позначалася на цілісності землеробської общини, яку штучно консервувала феодальна система Російської імперії.

Особливий інтерес для вивчення соціальної історії болгарської сім'ї становить частина "Статуту", в якій визначено таке: "Буде колонисты пожелают разделиться, то сие не иначе может быть допускаемо, как с дозволения начальства, причем головы должны смотреть, чтобы таковые дележи служили в прямую пользу поселян, а не к расстройству их хозяйства..." (ст. 173). На підставі вимог цього пункту місцеве керівництво відмовлялося наділяти землю молоді сім'ї [3, с.59], що вказує на безпосередній адміністративний вплив, під дією якого значно змінилася структура і розмір болгарських сімей. Вони перетворюються на великі нерозділені домогосподарства, в яких сім'ї жонатих синів ще тривалий час продовжували жити в батьківській хаті. В 1837 р. сім'ї цього типу склалися з 8 і більше членів [20, арк.109, 172]. Однак, разом з тим, російське законодавство обмежувало втручання державних органів до общинного й родинного побуту болгар, їхніх звичаїв і традицій виховання дітей [10, с.136].

Таким чином, "Статут про колонії іноземців в Імперії" є нормативним актом, котрий, з одного боку, врахував певні елементи традиційної болгарської культури (вони, безумовно, вивчалися і бралися до відома його розробниками), з іншого ж – він був інструментом імплементації соціальних традицій болгарських переселенців до політико-адміністративного простору Російської імперії. Також він відобразив прагнення уряду створити умови для господарського освоєння величезних обширів південних степів та зростання рентабельності сільського господарства у цьому регіоні. В цілому ж, законодавча основа та похідна від неї адміністративна практика Російської імперії сприяла масовому переселенню болгар, їхній адаптації до місцевих умов, тривалому збереженню ними традицій, принесених з Балкан, і появи інноваційних елементів, котрі з часом покращували систему життєдіяльності колоністів.

Джерела та література

1. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Ч.1. Аграрні відносини / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – 204 с.
2. Сафонов А. А. Внутренняя Македония в составе Османской империи: социальная история локальных групп : конец XIV - начало XVII в. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.00, 07.00.03 / Сафонов Александр Андреевич; [Место защиты: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова].- Москва, 2011.- 317 с.
3. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – 381 с.
4. Кушко А., Таки В. (при участии Грома О.). Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). – М., 2012. – 400 с.
5. Зидер Райнхард. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе: конец XVIII-XX веков. – Москва : Владос, 1997. – 302 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. СПб., 1830. – Т. 32. – № 25.110.
7. Свиньин П. Описание Бессарабской области // 300ИД. Одесса, 1867. Т. VI. – 600 с.
8. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья : (конец XVIII - первая половина XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1974. – 157 с.
9. Грек И.Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х середина 50-х гг. XIX в.). Изд.»Штиинца». -1988. -140 с.
- Мадариага И., де. Россия в эпоху Екатерины Великой / пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. – М., 2002. – 976 с.
10. Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871). – М., 2004. – 230 с.
11. Финкель К. История Османской империи Видение Османа. – М., 2010. – 829, с.
12. Свод законов Российской империи. – СПб.,1857. – Т. 12. – Ч. 2. – 591 с.
14. Бобчев С. С. Сборник на български юридически обичаи. – Т.1. – Пловдив, 1896 – 302 с.
15. Гешов И. Задругата в Западна България // Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец, 1887 – 433 с.
16. Грозданова Е. Българска селска община през XV–XVIII в. – София, 1979 – 208 с.;
17. Маринов Д. Българско обичайно право. – София, 1994.
18. НАРМ – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 442. – Ч. 1–3; Спр. 439.
19. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО) в м. Ізмаїл. – Ф. 625. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 201–204.
20. ДАОО в м. Ізмаїл. – Ф. 631. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 109, 172.